

Fajt Anita

Méznél édeseb¹

16–17. századi imádságainkról

Az irodalomtörténeti korszakolásnak vitathatatlan érdeme, hogy befogadhatóbbá teszi az irodalmat a tanulni vágyók számára, de sajnos így a szétválasztott időszakok termését ritkán olvassuk párhuzamosan. Az imádságok, amelyek mindenkor elevenen éltek, kiváló terepet nyújtanak ennek megmutatására és az összehasonlításra. A különféle könyörgések az emberi kultúra legelső termékei szóban és írásban is, legalább annyira, mint a mesék vagy históriák, a vallásos emberek életének pedig mai napig mindennapi részei. Sok egyházi imádság a 21. században is középkori nyelven szól hozzánk. Minden keresztény egyház alapimádsága, a Miatyánk így hangzik például egy középkori kódexünkben:

Mi atyánk, ki vagy mennyekben, szenteltessék te neved, jöjjön te országod, legyen te akaratom, miképpen mennyben és földön. Mi kenyérönköt, minden napját adjad nekünk ma, és bocsásd minekünk mi vétetönköt, miként mi es bocsátonk nekünk vétetéknek, és ne vígy minket késértetbe, de szabadíts minket gonosztúl.
(*Peer-kódex*, 16. század első negyede)

A magyar történetírás szimbolikusan 1526-ban, a mohácsi vész esztendejében, valójában a harmincas évek körül húzta meg a korszakhatárt a középkor és a reneszánsz (korai újkor) között. A kódexek kora, amikor a közel félszáz, magyar nyelvű szövegeket is tartalmazó kódex keletkezett, a 15. század második felétől a 16. század első harmadáig tart. A legtöbb kódex természetesen tartalmaz imádságot, de több is van, amely részben vagy egészben kifejezetten imádságoskönyvnek készült – magánhasználatra vagy egy apácarend számára. Kódexeink szövegeiről elmondható, hogy közvetlenül kapcsolódtak kontinensünk kortárs vallásos irodalmához, ugyanis Európa-szerte sok szöveg ugyanazokra a latin nyelvű gyűjteményekre vezethető vissza (*Hortulus Animae*, *Antidotarius Animae*). A hivatalos egyházi szövegkincs jellegzetessége, hogy a középkori Európában viszonylag egységes volt.

Az imáról egy általános műfaj-meghatározást adni igen problematikus. A himnuszok, zsoltárparafrázisok sokszor nagyon közel állnak hangnembükben ehhez a műfajhoz, hasonló, főként a biblián alapuló képeikkel. Könyörgésként nyilván ezek a szövegek is elmondhatók. Egy minimális definíció az imádságra vonatkozóan talán így fogalmazható meg: az imádság egyes szám első személyű prózai beszéd Istennel, pár sorostól a néhány lapos terjedelemig. Az imák funkciója általában kérés (valami jó megadása, ill. valami rossz elfordítása),

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergenciaprogram” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

dicsőítés, hálaadás. Írásommal az a célom, hogy bemutassam 16–17. századi imakincsünk nyelvezetét kódexeinktől korai nyomtatványainkig.

I. A kódexek kora. Azok a kódexek, amelyek nagy számban tartalmaznak magyar nyelvű imádságokat, általában vegyes tartalmúak, könyörgések mellett egyéb énekeket, bibliai részleteket és legkülönbébb típusú vallásos szövegeket is magukban foglalnak. Legtöbbször a másoló vagy a másoltató egyéni igényeit szolgálják ki szemben a hivatalos egyházi rend szerint felépített, nagyrészt latin nyelvű breviáriumokkal. Anyanyelvű szövegekre elsősorban nem a szerzeteseknek volt szükségük, hanem a latinul kevésbé jól – sőt többnyire egyáltalán nem – tudó apácáknak vagy a kolostorok holdudvarához tartozó harmadrendieknek, azaz a kolostor mindennapi életében részt vevő, de szerzetesi fogadalmat nem tett világiaknak. Számos gyűjtemény kapcsolódik kolostorokon kívüli kegyes világi előkelőségekhez, akik megengedhették maguknak, hogy kódexet másoltassanak. Művelt írástudók maguk is készíthettek ilyen gyűjteményeket.

Késő középkori kódexeink nyelvezetéről elmondható, hogy gyakran bukkan fel bennük a misztikus stílus, amelynek lényege, hogy a hívő szenvedélyes, túlfűtött hangon szól Istenhez, és leghőbb vágya, hogy egyesülhessen vele, lehetőség szerint még földi életében. Ilyen lángoló szavakat olvasva gyakran a szerelmes versek juthatnak eszünkbe, az imádkozó gyakran oly édeskedve beszél Jézus Krisztussal vagy Szűz Máriával, mintha szerelmeséhez szólna. Ennek a beszédmódnak fő forrása a későbbiekben is tárgyalt *Énekek Éneke*. Stílusis jellemzője a túlzásfoltosság, jelzőbokrok, legkülönbébb hasonlatok fokozott használata, párhuzamos mondatszerkezetek hangsúlyos jelenléte. Ennek a stílusnak legkedveltebb műfaja az imádság, hiszen ez az önfeledt, személyes hangnem leginkább itt valósulhat meg. A következő könyörgésben megfigyelhetjük ezt. Bár a szöveg helyenként latinizmusoktól sem mentes, de halmozásaival, párhuzamos mondatszerkezeteivel jól példázza a misztikus hangnemet:

Urunk, Jézusnak hozzánk való nagy szerelméről

Ó, én szívemnek kedve és ó, én szerelmem és vigasztalásom, édességes Jézus Krisztus! Kérlek, hogy te gerjedező szép szerelmednek cucájával² ökleld által én szívemet, hogy te idvességés szent szerelmednek sebeivel meggyógyulhatatlan gyettressem, és te szent oldaladnak vizei miatt minden bíneimből meg tisztultassam, és ez világi gonosz gerjedetességimből ki szabadulván meg hidegüjlek³ te drágalátos szent vérednek billogával meg jegyeztetvén, ki miatt mind ez világon, mind az más világon [téged]⁴ örekké meg ismerni, és meg ismervén, az örök életben élő boldog társasságban ragadván méltóztassál részeltetnem, amen.

(*Theurewk-kódex*, 1531)

Amikor ezen a szerelmes hangon Jézus helyett Máriához szólnak, gyakran dicsérik a Szűzanya orcáját, szemét, haját vagy éppen szépséges keblét. A Máriát leíró hasonlatokban gyakran kerül előtérbe a virágszimbolika három kedves

² cuca: különféle nyelvjáráásokban megmaradt hegyes pálcá, bot, pózna (vagy egyéb szűrő, hegyes eszköz) jelentésben, a régiségben, így jelen esetben is: dárda, lándzsa

³ értsd: megnyugodjak

⁴ kieg. tőlem F. A.

virága: a liliom, a rózsza és a viola. Így hangzik egy latin Mária-ének fordítása, amely egyébként öt kódexünkben is szerepel:

Ave Virgo Gloriosa

Idvezlég, dicsőséges Szíz, napnál fényesb csillag, Istennek kedves anyja, minden méznél édesb, rózsánál pirosb, liliomnál fejrbséges! Minden jószág⁵ tégedet díszesejt, minden szent tégedet tisztel, ki vagy mennyekbe felségesb. Amen.

(*Teleki-kódex*, 1525–1531)

Kedvelt allegória még kódexeinkben a mennyei jegyes képe a fentebb említett ószövetségi *Énekek Énekéből*. A költői kép lényege, hogy a hívó a szerelmespár egyik tagja, társa pedig Isten, Jézus vagy Mária. A szerelmes vágyakozás kiteljesedése természetesen itt is az egyesülés, ezért is hívják ezt a fajta költői beszédet jegyesmisztikának. A hagyomány szerint a bibliai könyvet Salamon király szerezte, egy vőlegény és jegyese szerelmét írja le. A biblia-magyarozók később allegorikusan értelmezték: hívó és egyház, illetve hívó és Istenség kapcsolatára alkalmazták. Az egyik legnépszerűbb egyházi szerző, aki ezt az allegóriát írásaiban széles körben alkalmazta és népszerűsítette, az úgynevezett mézajkú, ill. mézes beszédű Clairvaux-i Szent Bernát volt. Így hangzik az egyik elragadtatott rész Károli Gáspár fordításában:

Megsebesítetted az én szívemet, én húgom, jegyesem, megsebesítetted az én szívemet a te szemeidnek egy tekintésével, a te nyakadon való egy aranylánc-cal! Mely igen szépek a te szerelmeid, én húgom, jegyesem! Mely igen jók a te szerelmeid! Jobbak a bornál, és a te keneteidnek illatja minden fűszerszámnál! Színmézet csepegnek a te ajkaid, én jegyesem, méz és tej van a te nyelved alatt, és a te ruháidnak illatja, mint a Libánusnak illatja.

(*Énekek éneke*: 4, 9–11.)

Kis kitérő a középkori témához képest, de a régi magyar irodalomban jártasoknak már a virághasonlatok említésénél is eszükbe juthattak Balassi Bálint versei, aki szerelmeit szintén előszeretettel hasonlítatta rózsához, liliomhoz. Elég csak a legismertebb, *Hogy Júliára talála* című, *E világ sem kell már nekem* kezdetű versének harmadik versszakára gondolnunk:

Én drágalátos palotám,
Jó illatú, piros rózsám,
Gyönyörű szép kis violám
Élj sokáig, szép Juliám

(Balassi Bálint: *E világ sem kell már nekem...*, 9–12.)⁶

A virághasonlatok mellett a tej és a méz motívuma is összekapcsolja Balassi költészetét a középkori kódexirodalommal és így a biblikus nyelvel. A mézzel

⁵ erény

⁶ Itt nem szabad elhallgatni a talán nem annyira közismert tényt, hogy Balassinak itt egy török előképe is volt. A verset ugyanis, a *Balassa-kódex* utasítása szerint, a török *Gerekmez bu dünya sensiz* nótájára kell énekelni. A török cím magyar fordítása valahogy így hangzik: *Nem kell a világ nálad nélkül*. Balassi természetesen más énekeiben is él virághasonlatokkal, azért hoztam ezt a példát, mivel ez az egyik legismertebb Balassi-vers.

folyó beszéd, ill. a mézes ajkak kifejezéseket vizsgálva ugyanakkor megállapítható, hogy Balassinál többféle értelemben is előfordulnak. Egyrészt pozitív tulajdonságként jelennek meg. Így írja le például Cupido Júlia szépségét:

Ahol szép Julia, anyám helytartója e földkerekségében,
Szemében nyilamat, horgas kézíjamat adtam szemöldökében,
Szenem⁷ ajkában, fáklyám orcájában, mézem foly beszédében.

(Balassi Bálint: *E világgal bíró, felséges Cupido...*, 7–9.)

Balassi kiábrándultságában ugyanakkor, miután már a Balassa-kódex Júliaciklusának fikciója szerint csalódottságában elfordult szerelmesétől, a bécsi örömlányokat is megajándékozza ezekkel a tulajdonságokkal. Míg a *Balassa-kódex* 56. versében még így jellemzi Júliát:

A szelíd daruhoz szintén hasonlatos te kegyes tekinteted,
Rózsát jegyez orcád, kalárist kis szép szád, mézet ereszt beszéded,
Jöjj immár előmben, mondjam örömben: az Isten hozott téged!

(Balassi Bálint: *Kegyes vidám szemű, piros rózsza színű...*, 7–9.)

addig a 60. versben már két bécsi örömlányról olvashatjuk szinte ugyanezeket a szavakat:

A Zsuzsanna egy szép német leán,
Bécsben lakik Tiefengrab utcáján,
Piros rózsza tündöklök orcáján,
Szép kaláris tetszik az ajkán,
Kit sok vitéz kíván
Szép voltát csudálván,
De csak hiába szeretik sokan.

Vagyon ennek egy szép atyjafia,
Kinek neve víg Anna Mária,
Sok jó úrfi csak azt sírja-ríja,
Mert, mint nénje, szép, s nincs semmi híja:
Aranyszínű haja,
Mint egy gyöngy a foga,
Tiszta mézzel foly ő édes szava.

(Balassi Bálint: *A Zsuzsanna egy szép német leán...*, 1–14.)

Annak igen kevés az esélye, hogy Balassi közvetlen forrásként használta volna középkori kódexeinket. Több példa is arra utal, mint például a később tárgyalt Pázmány Péteré, hogy a reneszánsz-barokk írásbeliség nem kapcsolódik közvetlenül kódexeink alkotásaihoz. Ezt nem is olyan nehéz belátni, ha arra gondolunk, hogy az egyes kódexek viszonylag elszigetelt magányban léteztek, és többnyire egy, ritkán néhány kolostor lakói, vagy csupán egyes magánszemélyek férhettek hozzá szövegeikhez. Egyes költői megoldásaik mégis eljutottak a későbbi nemzedékekhez, sőt a mai napig szókincsünk részei. Mértékadó középkortörténészek magyarázata szerint már a középkor végére kialakult egy

⁷ parázs

vallásos köznyelv, ez főképp a különböző bibliafordítás-részletekkel bizonyítható, de a kódexek más műfajai is mutatják ezt. Nem szükséges tehát genetikus kapcsolatot, közvetlen leszármazást feltételezni szövegegyezések, nyelvi találmányok azonossága esetén sem. Az európai világi költészet bizonyíthatja azt is, hogy a vallásos szövegek nyelve a legprofánabb világi műfajokban is jelen van, akárcsak ahogy nálunk Balassi Bálint verseiben.

A Balassi-kitérő után következzenek újra középkori szövegek. A főként tehát apácák, harmadrendiek és ritkábban világiak számára másolt kódexek hivatalos imádságai mellett szólnunk kell még a középkori irodalmunk tanulmányozói által ráolvasásoknak, bájoló imádságoknak nevezett szövegcsopotról is. A korai nyelvemlékekkel és a történeti folklórral foglalkozók mindig is tisztában voltak azzal, hogy ezek a középkori szövegek igen szoros kapcsolatban állnak az egyházi imádságokkal, elég csak arra gondolni, hogy mindkét szövegtípust ugyanúgy – leginkább világiak tulajdonában lévő – kódexek őrizték meg az utókor számára, még ha a ráolvasások sokszor pogány szövegeknek tetszenek is. A kolostorok közvetítő szerepét kell hangsúlyozni a félhivatalos szövegek terjesztésében is.

Bár az alábbi szöveget nem egy kódex lapjain találjuk, és azon kevesek közé tartozik, amelyek nem tartalmaznak vallásos elemeket, mégis elsőként álljon itt ez a pár sor, mivel az egyik legvarázslatosabb korai nyelvemlékünk. Így hangzik tehát egy ráolvasás:

Contra thargy equorum (lótályog ellen)

Erdőn jár vala lebeke tárgy,⁸ béka vala ekéje, kígyó vala ostora, szánt vala kevet, vet vala kevecset. Parancsolok én teneked, hogy miképpen a kő nem gyökerezhetik és nem levelezhetik, azonképpen te itt a lovon ne gyökerezhessél és erekedhessél.

(Szelesetei-féle ráolvasás, 1516–1518)

A középkori egyházban elterjedtek voltak a benedikciók, amelyek az anyanyelvű ráolvasások vallásos előképeinek tekinthetők. Valószínűleg voltak pogány mintáink is, de ezek ma már nem rekonstruálhatók. A benedikciók áldásszövegek, amelyek az egyház korai korszakában hivatalos részét képezték a liturgiának, később félhivatalossá, majd az egyházi használatban kifejezetten tiltottá váltak. Mivel a latin nyelvű liturgiának köszönhetően a középkori magyar kolostori irodalom számtalan nemzetközi kapcsolattal rendelkezik, így nem meglepő, hogy ráolvasásaink is mutatnak európai kapcsolatokat. A korai, hivatalos benedikcióknak is gyakori eleme volt a következő latin áldás, amely párhuzamosan népszerű amulett-szöveg, majd az európai ráolvasásoknak is gyakori motívuma volt: *Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat*. Nálunk a *Peer-kódex* egy imádsága őrizte meg magyar nyelven:

Contra febres (hidegglelés ellen)

Krisztus országol, Krisztus parancsol, Krisztus győz! Oroszlán Júda nemzetéből, szabadajtsad meg Simont mendennemő gonosztúl, és az hideggleléstől! Atyának és Fiúnak és Szentléleknek nevébe.

(*Peer-kódex*, 16. század első negyede)

⁸ tályog, daganat, mérges kelés

Ráolvasásokat, bájoló imádságokat a kódexek kora óta ismerünk, de van még egy műfaj, amely rokonságban állhat a középkori imádságokkal, ez pedig a népi imádság. A 20. századi folklór egyik legnagyobb teljesítménye Erdélyi Zsuzsanna munkája volt, aki a hatvanas-hetvenes években példa nélkül való szorgalommal az archaikus népi imádságok felé fordult, és kiadta *Hegyvet hágék, lőtót lépék* címmel gyűjtéseit. A négy kiadást megélt, mára már több mint 1100 oldalra bővült kötet imádságai egyes helyeken kapcsolatot mutatnak középkori kódexeink imádságaival. Egy ilyen párhuzam bemutatására álljon itt egy példa:

Imádság Krisztus kínszenvedéséről

Valaki ez imádságot mondandja töredelmes szüvel, hat ezer esztendei búcsút és negyven napi búcsút vall mindenszer menyjiszor⁹ meg mondja

Az nemességes mennyei király, Jézus Krisztus, mi Urunk élő Istennek szent fia. Álla az szent keresztfán keservesen, ékes lélekkal, kegyes jonhhal,¹⁰ oszlott értelmel, réműlt testel, reszkető tagjaival, szent vére folyván, karjait elterjesztvén, kezeit és lábait vas szegekkel szegezvén. Szával¹¹ üvöltvén, nyomorult szóval, szernyű orcával, halálos színnel, siralmas szemmel, koronázott fővel, elváltozott homlokkal, szörnyű réműlettel, ártatlan értelmel, engedelmes szerelmel, kevánatos szüvel, fejét lehatván, végig megtökélle.¹² Holt testtel, nyílt szüvel és oldallal folyván szent kútfő, kinek kezdeti származik szent Háromságtúl, ő kegyes szüvéből kiönté. Én uram Jézus Krisztusnak ez jelenségi legyenek énnem ma és holnap és mindenkoron és jelennen és halálomnak idején vértem és oltalmam minden lelki és testi gonosz ellen. Amen.

(Gömöry-kódex, 136–138)

Nagyböjtben

Oh én édes Jézusom, midőn a szent keresztfán függöttél szelídséges szívvél, általveretett szívvél, összetett tagokkal, megveretett testtel és beliggett lábokkal, kifeszített inokkal, kiáltozó szent szájjal, halálos könnyes szemmel, fejed szédülésével, lángoló szeretettel, óhajtó torokkal, szomjú kívánsággal, ecet, epének kóstulásával, halál előtt (?) lehajtva tested lelköd elválásától, a tökélet forrása, eleven kútfej, mosd el minden bűneimet, légy életemnek és holtomnak, adj örök életet! kegyes Teremtőm, életem, megváltóm, koronám vígassága, lelkemnek édes vendégsége, drága kincsem, vőlegényem, maradj mindenkor nálam. Gyarló testem nyugszik, de az én lelkem el ne aluggyék, csak tebenned gyönyörködjék, bátran veled nyájaskoggyék, a te szent kereszted fegyver, ellenségünk rettentője, ments meg minket halálos vitéktől. Íme, malasztnak anyja vagy, tengernek fínyes csillaga, ki az igazság napját szülte, habár Istennek fiát, anyja lövén árváknak, minden gyámoltalanoknak, oltalmad alá sietünk, vagy mi kegyes segedelmünk, tudod, a világ tengerével sok kísértetet szívből szíven evezünk,¹³ az őrző csillagunk el ne vesszük, kárhozatra se vitessünk, bűnbe se merüllünk, életedet láthassuk, nevedet követhessük,

⁹ mindannyiszor, ahányszor elmondja

¹⁰ lélekkal

¹¹ szájjal

¹² értsd: végül befejezé, meghalt

¹³ romlás

oh Boldogságos Szűz Máriám, mindezek az örömök jöjjenek segítségemre és vigasztalásomra, Az Úrjézus Krisztus az én halálomnak óráján, ámen. Dicsérjük a Jézus nevit.

*Agyagosszergény (Győr-Sopron m.), 1971. nov. 15.
Hauk Jánosné Horváth Ágota, Vitnyéd (Győr-Sopron m.)
(Erdélyi gyűjtésében a 226-os számú)*

Látható, hogy a kapcsolat inkább strukturális, mint valóban genetikus. Mindkét szövegben a leguralkodóbb költői eljárás a végtelen halmozás és a mondattani párhuzam. Habár érzünk valamiféle rokonságot a huszadik századi ima első fele és a 16. századi szöveg között, ez inkább csak valamiféle érzet. Szó szerinti egyezés például egy sem található.

A népi imáknak, ráolvasásoknak még egy nagyon fontos tulajdonságuk, hogy a ma is érvényes egyházi imákkal gyakran alkotnak elválaszthatatlan egységet, hiszen sok szöveg bizonyos számú Miatyánk vagy Üdvözlégy elmondásával éri el a kívánt hatást. Ilyenkor hivatalos imákat használtak ráolvasó funkcióban. Mindhárom eddig tárgyalt szövegtípus szómágián, tehát a bizonyos módon kimondott szó megvalósulásába vetett hiten alapszik, így közös gyökerekkel rendelkezik. A különbség abban rejlik, hogy míg a hivatalos egyházi ima Isten közbenjárását kéri, addig a ráolvasás és gyakran az archaikus népi imádság közvetlenül a befolyásolandó tárgyat, jelenséget szólítja meg. Az eltérés valójában nem formai, hanem funkcióbeli.

Ezek a szövegek gyakran állítják a szövegkiadókat egy első pillantásra egyszerűnek tűnő, de gyakorlatilag eldönthetetlen kérdés elé: verssorokra tördeljék-e a szövegeket, vagy sem. Jellemző ugyanis, hogy gyakran képeznek átmenetet próza és vers között, formájuk ritmikus próza, prózaritmus. Számomra a legelfogadhatóbban Horváth János oldotta meg ezt a problémát még a 20. század elején. Horváth a ritmikus prózai imádságokat ugyanis a felmondásra való versek közé sorolja szemben az éneklésre valókkal, előbbieknél ugyanis a bizonyos mondattani formák ismétlődése adja a ritmus érzetét, utóbbiaknál pedig a dallam. Ezek a bizonyos mondattani formák az imáknál a párhuzamos mondatszerkesztés, az azonos toldalékok, hangsúlypárok miatt alakultak ki. Az énekelt dallam ritmusa helyett a gondolatritmus az, mely elsősorban kijelöli a tagolás módját, erre Horváth az *autonóm beszédrítmus* fogalmát használta. Formai szempontból tehát a könyörgéseknél következetesen keresztülvitt ütemezésről nem beszélhetünk, viszont valami ritmus illúzióját keltő tagoltságot határozottan érezhetünk bennük.

Foglaljuk hát össze kódexeink imakincsének főbb jellemzőit. A könyörgések legkedveltebb stíluseszköze a halmozás, gyakori az édességes, rajongó jelzők fokozott használata, a párhuzamos mondatszerkesztés. Bizonyos mondattani, olykor litánia-ritmus gyakori sajátossága az imádságoknak. Nagy kedvvel nyúlnak a jegyesmisztika eszköztárához, Jézus, Mária gyakran szerepel szerelmes kontextusban, ezzel összefüggésben az *Énekek Éneke* képei, hasonlatai gyakrabban fordulnak elő az imádságokban, mint a biblia egyéb helyei. Kódexeink imádságai idővel inkább terjedtek szóban, mint írásban, a 16–17. századtól kezdve egyes kifejezéseik gyakorlatilag a mindennapi szókincs részévé váltak. Amiről nem szóltunk részletesen, de természetesen egész kódexirodalmunkra jellemző: igen nagy mértékben számolni kell a latin nyelv hatásával.

II. A reformáció után. „Valaki az Istennel akar mindenkor lenni, annak gyakorta kell imádkozni, mert mikor imádkozunk, akkor Istennel szólunk, mikor pedig olvasunk, az Isten szól velünk.” Imádságoskönyvének előszavában Sevillai Szent Izidor gondolatát idézi itt egy protestáns csepregi nyomdász 1630-ban. Írásom következő részében annak szeretnék nyomába eredni, hogyan hasznosították a protestánsok a katolikus imádságokat, hogyan viszonnyultak az imádkozás gyakorlatához.

Bár a középkorban is voltak kódexek, amelyeket kifejezetten egyéni vagy kolostori használatra készült imakönyveknek állítottak össze, a kora újkori imádságoskönyvek mégis merőben mások. Imádságaik gyakran átmenetet képeznek az imák és elmélkedések között, nem kifejezetten megtanulásra, felmondásra, sokkal inkább magános vagy kisebb csoportban való elmélkedésre szolgáltak. A nyomtatott imádságoskönyvek nagyságrendekkel több embert szólítottak meg a kódexek korlátozott számú közönségénél. Ezek a nyomtatványok, léleképítő könyvek – különösen a 17. században – a legegyszerűbb olvasni tudó néphez is eljutottak, sokszor egyetlen olvasnivalói voltak egy háztartásnak, hiszen ezekhez az olcsó, viszonylag kis formátumú könyvekhez jóval könnyebb volt hozzájutni, mint például egy Bibliához.

Ahogy az a korábban idézett szövegrész alapján már talán sejthető volt, a protestáns felekezetek számára is fontos volt az imádkozás gyakorlata. Martin Luther, aki számára a vallás alapja az Istenben való élő, bensőséges hit volt, imádkozásra ösztönözte híveit. Az imádkozásnak több módját jelölte meg az Istenről való elmélkedéstől kezdve a hangos fohászokig, de ami a legfontosabb volt: elutasította a katolikus egyház által előírt formulákat. Azt kérte híveitől, hogy saját, ne mások szavaival könyörögjenek: így válhat csak igazán bensőségessé az Istennel való beszéd. Luther is összeállított, majd kiadott egy imádságoskönyvecskét, amely – elveihez híven – nem is tartalmazott imádságokat, csak elmélkedéseket: többet között a Miatyánkról, a legfontosabb imádságról. Luthernek ezt a szép gondolatát a saját könyörgésekről sajnos még az evangélikusoknak sem sikerült megőrizniük, az imádságoskönyvek, amelyek a legkülönbözőbb élethelyzetekre tartalmaztak mintaimádságokat Európa-szerte gyorsan az egyik legnépszerűbb nyomdatermékeké váltak.

A magyar nyelvű épületes, léleképítő könyvekre áttérve azt látjuk, hogy az első nyomtatott magyar nyelvű elmélkedésgyűjtemény is és imádságoskönyv is a szépíró és nyomdász Heltai Gáspár személyéhez kötődik. Tudva, hogy Heltai Gáspár német anyanyelvű erdélyi szász volt, nem olyan nagy meglepetés, hogy mind a két művet németből fordította. Érdekesség, hogy az imádságoskönyv készítésekor Heltai már áttért az unitárius hitre, így az első nyomdából kikerült magyar nyelvű imádságoskönyvet unitárius felekezetű készítette. Az imádságoskönyvek mellett, hogy a hívők lelki életének fontos támogatói voltak, gyakorlati egyházépítő szerepet is játszottak. Minden felekezet karakteres személyisége fontosnak tartotta, hogy összeállítson egy ilyen gyűjteményt, Luthert és Heltait már említettük, de a magyarok között ott van a sorban katolikus és református részről Pázmány Péter és Szenci Molnár Albert is.

Kérdéses, hogy milyen szoros a kapcsolat a középkori kódexek imádságai és a kora újkori szövegek között. Az imádságok középkori gyökereinek kérdése problematikus. A szókincs és a szóképek szempontjából bizonyosan van kapcsolat

az imák között, mégis feltűnő, hogy eddig még egy nyomtatott imádságoskönyv könyörgéseinek sem találták meg a forrását kódexeinkben. Az a megfigyelés is, hogy a népi imádságokkal több hasonlóság mutatható ki, inkább afelé mutat – mint ahogy ezt a folyamatot már Balassi esetében is láthattuk –, hogy a középkori szövegek képei, kifejezései a mindennapi szókinccs részévé váltak, és így közvetve, nem közvetlenül voltak a 17. századi imádságszerzők mintái. Ezt bizonyítja az is, hogy Pázmány Péter, amikor felvette imádságoskönyvébe a kódexekben is igen népszerű Szent Brigitta tizenöt imádságát, nem egy korábbi forráshoz nyúlt, hanem önállóan újrafordította a latin eredetét. Szent Brigitta tizenöt imáját nyolc kódexünk őrzi különböző változatokban, ezeket azonban Pázmány láthatóan nem ismerte vagy szándékosan nem használta. Bár a pontosság kedvéért azt is meg kell jegyezni, hogy ez nem egy átlagos példa, hisz Pázmány rutinos fordító volt, jellemzően maga fordította idegen nyelvű szövegátvételeit, még a bibliai helyeket is, és ha volt is már korábbi magyarítása egy szövegnek, akkor sem hagyatkozott más fordítására.

Pázmány Péter személyéhez érve a legalkalmasabb beszélni arról, hogy a 17. századi imádságoskönyvekre jellemző volt a felekezetek közötti átjárás. A későbbi esztergomi érsek 1606-ban megjelent imádságoskönyvének népszerűségét nemcsak az bizonyítja, hogy életében négyszer került kinyomtatásra, hanem az is, hogy imáinak egy része a protestáns imádkozás hagyományába is beépült. 1609-ben Bártfán, Mihálykó János eperjesi evangélikus prédikátor összeállításában ugyanis megjelent egy imádságoskönyv, amelynek kilenczede szemelvény Pázmány könyvéből. Jól mutatja ez, hogy az esetek többségében nem okozott gondot a katolikus imák protestáns alkalmazása, mivel konkrét hittételek ritkán jelennek meg az ilyen műfajú szövegekben. Következzék egy olyan példa, ahol Mihálykó változatlan átvételét láthatjuk összeállításának egy későbbi kiadásából. Ennek az imának az a pikantériája, hogy ez egy Szent Bonaventúranak tulajdonított imádság a *Missale Romanum* című, tridenti zsinaton (amely a római katolikus egyház ellenreformációs törekvéseit hirdette meg) elfogadott római misekönyvből.

Sebesítsd meg, Uram, az én lelkemet az te idvösséges szerelmed sebeivel: Adj az én szívembe tiszta és fölgerjedd apostoli szeretetet, hogy el ájullyon, és ugyan el ólvaggyon az én lelkem az te szerelmed és kívánságod miatt: tégedet szomjúhozzon, te hozzád fohászkozzék, testétül megválni, te elődbe mennyi szüntelen kívánkozzék. Adjad, én Istenem, hogy az én lelkem kívánsága csak te légy, Angyalok kenyere, lelkünk táplálása, minden napi természet fölött való kenyér, melyben találtatik minden édesség. Téged Uram, kire kívánva néznek az angyalok, éhen kívánjon az én szívem, és az te gyönyörűséges jó ízettel teljesítsd bé az én lelkem kívánságait. Téged szomjúhözhasalak életnek kútfeje, bölcsességnek, tudománynak, örökké való fényességnek forrása, minden jónak béven folyó árvize, az Isten házának ékessége. Téged kívánjon, Uram, az én lelkem, te hozzád óhajtsón, téged keressen és megtaláljon, te utánad fusson és el érjen tégedet: Te forogj elmémben és számban szüntelen, csak te egyedül légy az én reménségem és minden bátorságom, az én gazdagságom és vigasságom: az én örömem és gyönyörűségem, az én békességem és táplálásom: az én óltalmam és segítségem: az én kincsem és birodalmam, kiben mind végig állhatatos erős gyökeret vervén meg maradjon lelkem, Amen.

(csepregi imádságoskönyv, 1630)

Pázmány imádságoskönyvéből Mihálykó Szent Brigitta imádságait is átvette evangélikus imádságoskönyvébe *Az igaz poenitentia*¹⁴ tartásért és *boldog kimúlásért való egynehány áhétatos imádságok* címmel. Természetesen nemcsak katolikus imák kerültek át protestáns gyűjteményekbe, az imák kölcsönzése az egyes protestáns nyomdatermékekből a másikba mindennapi volt, így ma már nehéz feladat az egyes szövegek forrásának pontos meghatározása. Nehezíti a helyzetet, hogy az imádságoskönyvek különösen veszendő nyomdatermékeknek számítanak, hiszen mindennapi használatra készültek, így mára már sok kiadás teljesen elhasználódott, csak másodlagos információink vannak létezésükről.

A következőben egy nagyon tipikus fajtája következik a 17. századi imáknak. Nincsen imádságoskönyv az úton járóknak szóló imádság nélkül, az alábbi egy kedvelt változat, jelenleg három különböző (egy katolikus és két evangélikus) kiadásból ismerjük:

Útra induló embernek Istenhez való könyörgése

Emberi nemzetnek igaz őrzője, Uram Jézus Krisztus, az kinek őrzése által semmi élelem nincsen és kinek őrzése nélkül senki bátorsággal nem járhat! Te, Uram, az te Szent Angyalod által utat mutattál Ábrahám szolgájának, a vén Tóbiás fiainak és egyebeknek, akik tebenned bíztanak. Kérlek tégedet, Uram Isten, adgyad, hogy az én mostani utam a te kegyelmességedből nagy jó szerencsés legyen, hogy valahová én elmegyek, minden dolgaimat az te segítségével elvégezzem, térhessek meg békével és tenéked hálákat adhassak azokkal egyetemben, akik az én megtérésemen örvendezni fognak, Amen.

(lőcsei imádságoskönyv, 1646)

Tipikus képviselője ez a könyörgés a speciális élethelyzetbe került embereknek szólók között. Volt még könyörgésük példának okáért a viadalra készülők, a rabságba esett és a beteg embereknek, az ifjaknak, a leányoknak, özvegyeknek, házasoknak, házasságra készülőknek.

Lássunk most már egy olyan imádságot, amely kizárólag evangélikus imádságoskönyvben jelent meg, így elvileg tisztán protestánsnak mondható.

Oh, egy Istenségnek állatnyában való Szent Háromság és örökké való három személy, egy bizony és igaz Isten, Atya, Fiú, Szent Lélek, ki lakozol az örök boldogságban és meg-foghatatlan világosságban, ki fondáltad¹⁵ az földet az te hatalmasságodban és bírod a világnak kerekességét a te bölcsességedben: Szent, szent, szent seregeknek Ura, Istene, rettenetes, erős és igaz és irgalmas Mindenható, egy bizony örök Isten, egy és el-oszthatatlan Szent Háromság! Könyörgök tenéked, nyissad meg énnékem te hozzád kiáltónak az igazságnak és irgalmasságnak kapuját, és oda bé menvén vallást tészek tenéked, én Uramnak, Istenemnek. Ímé, hatalmas Úr Istenem, én szegény koldus a te ajtód előtt állok és zörgetek. Nyisd-meg énnékem, hisz ígérted Uram Istenem, ha zörgetünk, hogy megnyitod. Kegyelmes Úr Isten, zörget a te ajtódon az én lelkemnek és szívemnek te hozzád való buzgó kiáltása, te előtted vagyon minden kívánságom, és az én szükségemet nem titkolom el te tőled, Úr Isten. Te-is Uram Isten,

¹⁴ bűnbánat

¹⁵ teremtetted

ne fordítsd-el a te orcád én tőlem szegény szolgálódtól (szolgálódtól) az te haragodban. Ó, irgalmasságnak Atyja, hallgasd-meg a te árvádnak keserves óhajtását és nyújtsd ki segítő szent kezeidet az én meg szabadításomra, vígy ki engemet a sötétségnek mélységéből és az nyavalyának sarából, ne vesszek meg az én bűneimben. A te irgalmasságod és kegyelmességed légyen én velem, hogy juthassak te hozzád én édes Uramhoz Istenemhöz, és láthassam az te országodnak gazdagságát és nézhessem a te szent színedet, mondhassak dicsíretet, Uram, az te szent nevednek, az ki csak egyedül cselekeszel csudálatos dolgokat. Végasztald-meg az én lelkemet, a te szent nevedről való emlékezettel. Meg-világosítsd az én ifjúságomat és ne utálj-meg engemet vénségemben, de te örvendeztesd meg az én tetemimet és újítsd-meg életemet, hogy tégedet, egy bizony Isten, dicsírhesselek és fel-magasztalhassalak örökkön örökké, Amen.

(lócsei imádságoskönyv, 1646)

Ez a bibliai idézetekkel teljes imádság jól megfér a korábban látott katolikus eredetű szövegek mellett. A könyörgés nagyon közvetlenül és lelkesen, a dicsőítő kifejezéseket már a végsőig halmozva kiált az Úrhoz. Mégis úgy tűnik, hogy a protestáns szövegek stílusa egy fokkal kevésbé gerjedező és szerelmes. A korábban is bemutatott átvételek ugyanakkor azt bizonyítják, hogy az édeskedő nyelvtől nem idegenkedtek a megreformált hit követői sem. A katolikus és protestáns imádságok között talán a tematikus különbség a döntő. A katolikusoknál kedveltebb témák Krisztus kínszenvedése és kereszthalála, Szűz Mária dicsőítése és az úgynevezett *négy végső dolog*: a halál, az utolsó ítélet, a pokol és a mennyország. A protestánsoknál leggyakrabban a bűnbánat, valamint a penitencia gyakorlásának megfelelő módja a központi gondolat. Könnyebb volt az imák útja a katolikusoktól az evangélikusok felé, református imakönyvek nem vettek át imádságokat Pázmánytól, ugyanakkor gyakran fordítottak németből evangélikus imádságos-, illetve elmélkedésgyűjteményeket. A katolikus forrásokat viszont így sem kerülhették ki, hiszen az evangélikus épületes könyvek szerzői gyakran kölcsönöztek gondolatokat az egyházatyáktól, Szent Ágostontól, Aranyszájú Szent Jánostól, Sevillai Szent Izidortól. A különböző felekezetű – különösen a protestáns – imádságoskönyvek elkülönítése ingoványos terület. Ma már sokszor nem tudjuk, az egyes nyomdatermékeket milyen felekezetű olvasóközönségnek szánták és milyenekhez jutottak el valójában. Az imádságoskönyveknek ez a sokszor felekezetközi jellege valószínűleg annak is köszönhető, hogy a nyomdászok, szerkesztők igyekeztek olyan gyűjteményt összeállítani, amelyet minél szélesebb körben értékesíteni lehetett.

A 17. századi imádságoskönyveknek még egy fontos tulajdonsága, hogy amennyiben tartalmaztak ajánlást, az legtöbb esetben nemesasszonyoknak szólt. Egy-egy nyomtatvány megszületéséhez gyakran volt szükség pénzadóományokra, amelyeknek nagy részét ájtatos nemes hölgyek biztosították. Ezekből az ajánlásokból következtethetünk a befogadói rétegre is: az anyanyelvű imádságokat, elmélkedéseket elsősorban az idegen nyelveket nem beszélő asszonyok igényelték (csakúgy mint a középkorban). Fontos még, hogy a főrangú asszonyok feladatainak az udvar vezetése mellett a cselédek lelki életének ápolása is része volt, gyakran vezettek az udvarban házi ájtatosságokat, így ezek a szövegek a nép olvasni nem tudó rétegéhez is eljuthattak.

III. Összefoglalás. A középkor és a korai újkor imádságait összehasonlítva azt láthatjuk, hogy a műfaj száz, másfél száz év alatt igen nagy változáson esett át. Középkori kódexeinket vizsgálva jelen írásból is kiderült, ezek a szövegek rövidebbek, sokkal gyakrabban ritmikus prózában íródtak, rokonságban állnak a ráolvasásokkal. Kedvelt allegória középkori kódexeinkben a jegyesmisztika, és gyakoriak az *Énekek Énekéből* vett költői képek, hasonlatok. A középkor végére kialakult vallásos köznyelvnek köszönhetően kódexeink költői megoldásai sokszor a mai napig tovább élnek. A kódexek kora után a reformáció hívei az új szellemiséget az imádságokra is igyekeztek kiterjeszteni. Elhatárolódtak a katolikus egyházban addig uralkodó megszilárdult imádságformuláktól, a lehető leghatározottabban elutasították az imádságokkal elnyerhető búcsút, híveiket a szabad, saját gondolataikból építkező foháskodásra ösztönözték. A 17. századi, nyomtatott imádságoskönyvek jellemző tulajdonsága a felekezetköziség, egyes könyörgések gyakran több kiadásban, különböző felekezetű összeállításokban is megjelentek. Az imádságoskönyvek az énekeskönyvek mellett a 17. században az egyik legkelendőbb nyomdatermékeknek számítottak, ezt a lendületüket a 18. században sem veszítették el.

Felhasznált szakirodalom

- „Halandó, ezeket megmondjad”. *Magyar nyelvű imádságok a XV–XVI. századból*, válogatta és a szöveget gondozta Dömötör Adrienne – Hader Lea, Bp., Tinta Könyvkiadó, 2012
- Alexa Károly, *A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1970, 285–304.
- Bajáki Rita, *Pázmány Imádságos könyvének utóéletéhez = Pázmány Péter és kora*, szerk. Hargittay Emil, Bp., PPKÉ, Piliscsaba, 2001, 285–291.
- Balassi Bálint *Összes Verse: Hálózati kritikai kiadás* Horváth Iván vezetésével, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/>
- Bogár Judit, *A középkori misztikus hagyomány továbbélése Pázmány Péter Imádságos könyvében = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, PPKÉ BTK, Piliscsaba, 2013, 65–71.
- Bolgár Ágnes, *Magyar bájoló imádságok a XV–XVI. századból*, Bp., 1934.
- Erdélyi Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtöt lépék. Acrhaikus népi imádságok*, előszó: Ortutay Gyula, 4., bővített kiadás, Pozsony, Kalligram, 2013. Az 1999-es kiadás online változata: <http://mek.oszk.hu/05200/05255/html/>
- Heltai Gáspár *Imádságos könyve: 1570–1571*, bev. tanulm. Balázs Mihály, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2006
- Heltai János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában*, Bp., Universitas, 2008
- Horváth János, *A középkori vers ritmusa = Horváth János Verstani Munkái*, Osiris, Bp., 2004.
- Horváth János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, előszó Tarnai Andor, reprint, Bp., Akadémiai, 1988
- Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. Ortutay Gyula, szakszerk. Bodrogi Tibor [et al.], 2., változatlan kiadás, Bp., Akadémiai, 1987.
- Orlovsky Géza, *Pázmány Péter Keresztyéni imádságos könyvéről*, Magyar Egyházzene XVIII(2010/2011), 239–246.
- Otrokocsi Nagy Gábor, *A misztika kódexirodalmunkban*, Debrecen, 1937
- Pócs Éva, *Magyar Néphit* <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-nephit-kozep/index.html>
- Pócs Éva, *Magyar ráolvasások I–II*, Bp., MTA, 1986
- Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások*, vál., összeáll., jegyz., utószó Pócs Éva, Bp., Helikon, 1986
- Tarnai Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984